

A. LOCHMER — AUTOR PRVE PEDAGOŠKE GRAMATIKE ENGLESKOG JEZIKA NA HRVATSKOM

Godine 1889. izašla je u Senju tiskom i nakladom H. Lusterera »Gramatika engleskog jezika« za koju R. Filipović nalazi da je prvi takav udžbenik pisan hrvatskim jezikom (Filipović 1972, str. 259). Sastavio ju je Aleksander Lochmer, tadašnji profesor Kraljevske nautičke škole u Bakru. Kako nam autor kaže u predgovoru, knjiga je namijenjena »školi i svakdanjem životu«.

Za osvrt na ovu knjigu bitan je slijedeći odlomak iz predgovora: »Da bude prema školskim potrebama, razdijelio sam ju na dva diela. Prvi obuhvaća nauku o izgovoru, pravilne i najvažnije nepravilne oblike, te što je najnužnije iz sintakse. Drugi popunjuje oblike, te se bavi točnije i sistematičnije sintaksom. Ovako nastojao sam zadovoljiti zahtjevom naukovne osnove, propisane za nautičke škole, opredieliv prvi dio za prvi razred, a drugi dio za drugi razred.« (Predgovor str. 1) Iz ovoga proizlazi da je u odabiranju gramatičkih poglavlja Lochmer bio usmjeren i na neki način ograničen »zahtjevom naukovne osnove«, što bismo danas zvali planom i programom koji je izvana propisan.

Drugi element važan za ocjenu Lochmerova udžbenika jest i slijedeće: »Gradivo za ovu knjigu crpao sam što iz svog sedmogodišnjeg iskustva, što iz dobrih gramatika. Kod prvog diela držao sam se ponajviše Plateovog elementarnog tečaja, a u drugom dielu rabili su mi uz praktičnu slovnicu istoga pisca Hoppe, Högel, Rothwell, Mauron-Gaspey, Cunradi, Pedemont, Cann, listovi metode Toussaint-Langenscheidt i još gdje koji. Primjere i vježbe izvađio sam ponajviše iz ovih gramatika, a pravila priudesio sam prema shvatanju hrvatske mladeži, kako me je gdje iskustvo upućivalo.« (Predgovor str. 2)

Posljednjim odlomkom Lochmer stavlja jasno do znanja da veći dio gramatike nije neko originalno vlastito djelo, već da se radi o kompilaciji iz izvora koji su u to doba u pedagoškoj literaturi o engleskom jeziku nešto značili. Ovime se ne umanjuje vrijednost njegova pionirskog napora, već se naglašava njegova skromnost i spremnost da priznaje tuđi rad.

Ali treba odmah dodati da su pojedini dijelovi gramatičkih zapažanja uistinu originalni i to oni koji su očito prostekli iz autorovog iskustva. Kad u predgovoru kaže . . . »a pravila priudesio sam prema shvatanju hrvatske mladeži« (Predgovor str. 2) on vjerojatno misli, barem djelomično, na nešto što danas u pedagoškoj gramatici ima svoje ime, a zove se kontrastivna analiza i u posljednjih se dvadesetak godina živo vrši na raznim stranama i iskorištava u nastavi. Njegovo »priudešavanje« pravila shvaćam kao formulaciju koja će uzeti u obzir, ako je to moguće i korisno, eventualnu paralelnu konstrukciju u materinskom jeziku učenika, da bi tako formulirano pravilo imalo veću

vrijednost i djelotvornost. Kako se danas kontrastivna analiza sustavno provodi na relaciji engleski-hrvatski i kako je Filozofski fakultet u Zagrebu i njegov Lingvistički zavod široko poznat po ovoj vrsti istraživanja, prilika je da Aleksandra Lochmera ne držimo samo pionikom sastavljanja engleske gramatike na hrvatskom jeziku, već i prvim čovjekom što je na papir stavio zapažanja o razlikama u strukturi engleskog i hrvatskog jezika koja je držao o relevantnima za olakšavanje učenja engleskog jezika.

Listajući danas ovu knjigu naziremo u njoj dvije jasne crte. S jedne strane to je odraz vladajućih koncepcija i metoda u nastavi stranih jezika, posebno engleskog, prije velikih preokreta koje su u nastavu uvela imena poput Danca Otta Jespersena i drugih. Tim je koncepcijama čitanje klasične literature na stranom jeziku bio krajnji cilj. Druga je vidljiva crta želja nastavnika-entuzijasta da priopći posebno one fragmente engleske jezične strukture što predstavljaju posebnu poteškoću učeniku kojemu je hrvatski materinski jezik.

Stručnjaci za strane jezike svjesni su da postoje različite poteškoće u svladavanju stranog jezika, ali dvije skupine takvih poteškoća kao da dolaze u prvi plan. Kad je u pitanju engleski jezik, poznate su neke poteškoće koje se javljaju svim učenicima koji taj jezik uče pa bismo ih mogli držati objektivnima. (Richards 1971) No postoje i takve koje su uzrokovane strukturom materinskoga jezika. U nekim slučajevima nije lako odijeliti jedne od drugih i u tom pogledu nema ni zadovoljavajućih teoretskih rješenja (James 1972). Lochmer spominje niz elemenata koji predstavljaju poteškoću učeniku i jedan dio tih poteškoća uzrokovan je strukturalnim navikama onih kojima je hrvatski materinski jezik i do kojih je autor došao putem vlastitog iskustva. To je njegov stvaran doprinos poučavanju engleskog jezika u nas.

Za jedan dio tih opažanja današnji bi nastavnik rekao da su specijalizirana, teška i da se ne pojavljuju kod učenika koji uči engleski jezik godinu ili dvije. Međutim, objašnjenje za ovu reakciju treba tražiti u već spomenutom odrazu ondašnjih metoda učenja u ovoj knjizi. Svoja je zapažanja Lochmer očito vršio dok je poučavao metodom koju bi današnji stručnjaci smjestili negdje između gramatičko-prevodilačke i kognitivne metode. U okviru tadašnjeg načina rada držalo se normalnim da je najbolji dokaz učenikova usvajanja određenog jezičnog znanja prevođenje najprije na materinski, a onda s materinskog na strani jezik i to ne samo kratkih kolokvijalnih tekstova kakve danas nalazimo u početnim udžbenicima već i mudrih izreka, poslovice i književnih odlomaka. Uza sve deklaracije da se ide za tim kako bi se učeniku, u ovom slučaju pomorcu, pružilo praktično znanje jezika, nije se mogao izbjeći duh vremena koji je nametao ideju da je krajnji cilj učenja stranog jezika literaturna naobrazba na tom jeziku, što je implicirano i na kraju Predgovora. Otuda očekivanje da učenik, nakon relativno kratkog vremena što je učio, barata prilično kompliciranim strukturama u prijevodu na materinski i osobito na strani jezik. Međutim, kao dokaz da su mnoge strukture za koje se od učenika očekivalo da ih zna u engleskom kad prevodi s hrvatskog bile daleko od njega, mogu nam poslužiti same hrvatske rečenice za prijevod. Ove obiluju neidiomatičnim konstrukcijama na hrvatskom jeziku kako bi se približile engleskim konstrukcijama kojima se cilja, ili pak uputama u zagradama kako nešto prevesti. Evo takvih primjera:

Zadnji ali ne najnezatniji (not least) moj dobri stari otac. Niti vlakovođa niti grijajući nisu se smjeli ukoriti (bijahu za ukoriti) poradi ove nesreće.

Veoma uglednih ljudi prolazi nam (mi imamo prolaziti) katkad mimo kuće. Moj nos krvi.

Vrijeme je po svemu sudeći bilo zrelo da se pitanjem prijevoda jezični pedagozi ozbiljno kritički pozabave.

S obzirom na to da smo Lochmerov udžbenik povezali s prevodilačkom metodom, moramo dodati da on nikada nije zapostavljao govornu realizaciju jezika, o čemu svjedoči 22 stranice dugačak pregled engleskog izgovora na početku ove knjige, marljiva transkripcija novih riječi i uopće Lochmerov interes za fonetiku (vidi Filipović u ovome Zborniku).

Lochmerova »Gramatika« u prvom je redu pedagoški priručnik, a ne nekakav sustavni opis engleskog jezika s lingvističkim pretenzijama. Ona je zapravo izbor gramatičkih jedinica koje po tradiciji i iskustvu obuhvaćaju najvažnije fragmente strukture jezika koje učenik mora misaono usvojiti i izvježbati do automatizma. Svaka je gramatička jedinica popraćena vježbama na temelju prijevoda. Gramatici je u tim vježbama žrtvovana koherentnost teksta, tj. često puta rečenice za prijevod sadrže gramatičku jedinicu koju treba uvježbati, ali nemaju međusobne logičke veze. S druge strane nalazimo i neke vježbe vezane uz jednu temu, ali u tim vježbama igra ulogu više leksika nego gramatika.

Zbog pedagoških razloga gramatičke su jedinice tako planirane da se pojavljuju po dva puta, u prvom i drugom dijelu knjige, time što im se u prvom dijelu tumači uglavnom oblik, a u drugom sintaktička upotreba. No to nije potpuno ujednačeno i varira od oblika do oblika. Uz perfekt, npr., tumači se i njegovo vremensko značenje, a njegova se upotreba odmah i vježba, što nije slučaj sa pluskvamperfektom, jer ni jedna vježba ne omogućuje da se osvijetli njegova upotreba u prvom dijelu. Zanimljivo je da se vrlo kratko tretira progresivni prezent u prvom i drugom dijelu, a to je oblik koji je za nas posebno težak i zahtijeva posebnu pažnju. Istina, govori se o progresivnim oblicima koji se nazivaju »opisujuća vremena«, ali se vježbe usredotočuju na progresivni preterit i pluskvamperfekt. Možda bi objašnjenje trebalo tražiti u činjenici što je većina primjera iz narativnog stila, u kojem se progresivni prezent rijetko javlja. Drugim riječima, stil jezika koji se poučava diktira i izbor gramatičkih jedinica koje se pažljivije obrađuju. Odatle i pažnja koja se danas obraća progresivnom prezentu s obzirom na želju da se poučava u prvom redu govorni stil jezika. Ako je naše objašnjenje adekvatno, onda nam Lochmerova knjiga otkriva jedan zanimljiv historijski metodički fakat.

Ima i drugih nerazmjera u pogledu naglaska na pojedine gramatičke jedinice, posebno u prvom dijelu knjige. Prepozicije koje predstavljaju nesumnjiv problem učeniku zauzimaju zajedno s vježbama od str. 91 do 113. Svaka je prepozicija prevedena (što bez konteksta riskantan posao), dok su članu posvećene tek dvije stranice u prvom dijelu knjige, a poznato je kakve poteškoće član predstavlja. Članu se tek kasnije obraća veća pozornost.

Neobično velik prostor posvećen je rodu imenica u engleskom jeziku, čemu današnje pedagoške gramatike obraćaju manje pažnje. Teško bi bilo na prvi pogled ustanoviti čemu početnika opterećivati popisom imenica kao pheasant, Zaragossa, dawn, evening, life, luxury, koje mogu biti ženskoga roda (a dakako mogu biti i srednjega), da nemamo u vidu što smo gore spomenuli, tj. da Lochmer i njegovi izvori poučavaju knjiški odnosno literarni jezik i da im on nameće izbor gramatičkih jedinica, u ovom slučaju popis imenica

koji u pjesničkom jeziku, a ne u kolokvijalnom, mogu biti ženskoga roda. Kako smo spomenuli, Lochmer donosi stanovit broj vrijednih kontrastivnih zapažanja koja su za nas možda zanimljivija od tradicionalnih gramatičkih poglavlja. Ta su zapažanja brojna već i zato što se u knjizi sve detaljno prevodi, ne samo svaka leksička rječ već i gotovo svaki gramatički oblik i većina fraza, nešto što se danas u tolikoj mjeri ne sreća u udžbenicima, bez obzira na to što su pretjeravanja direktnih metoda davno iza nas.

Tako gramatika sadrži pregled glavnih karakteristika relativnih zamjenica, ali se posebno ističe funkcija relativne zamjenice **what**. Nakon što je protumačeno da se na **what** mora gledati kao da se sastoji od **that which**, tj. **ono** što, pod posebnom se točkom navodi:

»Kad se naše **što** na cilju izreku odnosi, prevlađa se sa **wich** a ne sa **what**: we had to walk a long way which I did not like very much, imasmo ići daleko, što mi nije bilo veoma milo.« (str. 120) Opasnost da se **what** generalizira kao **što**, odnosno da se svaki **što** u našem jeziku prevodi sa **what** ovime je uočena i predviđena mogućnost kontrastivne pogreške* **we had to walk a long way what I did not like very much**.

Posebna pažnja obraćena je činjenici da u engleskom ne postoji posebna posvojna zamjenica za ono što pripada subjektu, a posebna za ono što mu ne pripada, kao što je to u našem jeziku označeno razlikom među zamjenicama *svoj* prema *moj*, *njegov* itd. Primjeri koji to ilustriraju jesu:

ja imam svoje knjige — I have my books

ona ima svoj naprstnjak — she has her thimble

Stvar bi bila učeniku jasnija da je ovom drugom primjeru dodan npr. ona ima njezin naprstnjak — she has her thimble

jer razlika u značenju koja je u hrvatskom ili srpskom izražena i formalno pomoću različitih zamjenica, u engleskom je zamućena i rješava se pomoću konteksta. No bez obzira na to razlika je zabilježena. Usput rečeno, razlika je važnija za Engleze koji uče naš jezik, ali je važna i za nas kad se radi o prevodenju (str. 26).

Na str. 128 stoji: »pridavnici stoje rijetko sami u jednini stoga im treba dodati koju zgodnu riječ kao man ili woman itd.« Pravilo je dosta usko formulirano, no primjeri dalje objašnjavaju da se radi o mogućoj kontrastivnoj pogreški:

give this money to that old man — dajte ovaj novac onome staromu here is the ugly woman again — evo opet one grde stare. Iako ove obje rečenice u današnjem našem jeziku djeluju ponešto substandardno, one svakako odražavaju upotrebu i pod utjecajem ovakve konstrukcije učenik bi mogao složiti pogrešnu rečenicu* **give this money to that old**.

Među Lochmerova kontrastivna zapažanja idu i razlike u pridjevskim nadopunama u engleskom i hrvatskom ili srpskom. U engleskom su to nefinitne rečenice, zapravo infinitivne konstrukcije, a u našem su jeziku zavisne rečenice s veznikom **da** i te razlike mogu dovesti do kontrastivne pogreške. Evo nekoliko Lochmerovih primjera: novost je predobra da bi bila istinita — the news is too good to be true; moguća je pogreška:* **the news is too good that it would be true**; novost je predobra da bih je povjerovao — the news too good for me to believe moguća je pogreška:* **the news is too good that I could believe it**; bio je tako dobar da (te) mi dade knjigu — he was so good as to give me the book;

predvidiva je pogreška: *he was so good that he gave me the book*. Ova je posljednja rečenica ovjerena u engleskom, ali u drugom smislu, tj. ne prevodi u potpunosti i adekvatno postavljenu rečenicu u našem jeziku. (str. 232).

Ovakvih zapažanja ima veći broj uključujući i ona očitija kao npr. da perfekt u engleskom stoji umjesto prezenta u hrvatskom (str. 252) i sl.

Pojedine konstrukcije u engleskom koje se učeniku mogu učiniti čudne s obzirom na slične konstrukcije u materinskom jeziku, Lochmer pokušava tumačiti načinom koji bi se danas nazivao **duboka gramatika**. Tako upozorava da će se značenje vremenske konstrukcije u rečenici **Iron rusts when exposed** shvatiti ako se između veznika i participa zamisli glagol **biti**. »Kada nađemo koji veznik u savezu s participom, imamo si uvijek k tome pomišljati primjereni oblik od **to be** ovdje npr. *it is*.« (str. 82). U prevodilačkom načinu učenja jezika ovo je svakako pomoć razumijevanju.

Nakon velikog broja tečajeva engleskog jezika izdanih na našem jeziku, nekoliko gramatika i golemog razvoja jezične pedagogije uopće a pedagogije engleskog jezika posebno, ne može se biti potpuno objektivan sudac o vrijednosti i značenju ove knjige, ako se ne pregledaju recenzije koje su o njoj izašle u suvremenim časopisima. Zbog toga sam pregledao tri recenzije. Sve su blagonaklone pothvatu Lochmerovu, a dvije od njih uz pohvale donose i kritičke primjedbe. Zbog nekih aluzija na važnost engleskog jezika nasuprot nekim drugim jezicima, recenzije su i povijesno-politički interesantne.

»Narodne novine« ograničavaju se na obavijest o izlasku »Gramatike« između ostalog i ovim riječima:

»Ovako sastavljeno preporuča se ovo djelo osobito onim mladim ljudem, koji uza svu živu želju da iz prebogate engleske književnosti crpaju znanja i oduševljenja, ili nisu imali do sada zgrade da se upoznaju s engleskim jezikom, ili ih je plašio i odvrćao engleski izgovor.« (Narodne novine LV/1889, 189).

Petar Tomić u »Viencu« XXI/1889 u tri nastavka u brojevima 45, 46 i 47 ocjenjujući knjigu Lochmera najviše mjesta posvećuje međunarodnoj važnosti engleskog jezika uspoređujući ga s njemačkim. Tomić bilježi kako se danomice »odvrćaju (se) brojni narodi od njemštine« te preporučuje da ga treba zamijeniti kao strani jezik engleskim koji se munjevito širi po svijetu. Engleski je jezik, drži Tomić, potreban Hrvatima »paradi bogate i praktične književnosti, u kojoj imaju toli potrebit korrekativ njemačke knjige prepune teorija i nepraktičnosti, jer poradi svagdanjeg kruha na brzu ruku fabriciranih njemačkih knjiga, te poradi ustavnih i političkih znanja i umijenja« (br. 46, str. 735). Zanimljiv je ovaj oštar, gotovo pristran, stav Tomićev koji sigurno izražava raspoloženje nekih grupa u Hrvatskoj onog vremena.

Tomićeve primjedbe odnose se na fonetsku transkripciju. Tako za finalni vokal (i) predlaže ruski odnosno staroslavenski tvrdi ili meki znak umjesto (e) (lāde) koji primjenjuje Lochmer. Tomić također tvrdi da se riječ **wind** ne može fonetski prikazati kao (wind) jer se, navodno, tako ne izgovara. Čini se da se kritika odnosi na bilježenja glasa (w). Tomić ovdje odveć izjednačuje slovo s glasom pa vjerojatno pod utjecajem realizacije njemačkog w) ne drži ovo slovo adekvatnim za specifični engleski izgovor tog glasa.

Ovaj recenzent u području vokabulara sugerira da knjizi nedostaje praktičnih riječi u vježbama. Čini se da je naslutio ono što se nama danas čini očitim, a to je da je ovo gramatika u prvom redu knjiškog i literarnog, a manje kolokvijalnog jezika.

O morfologiji i sintaksi Tomić ne kaže ništa.

Jedanaest godina nakon prvog izdanja tiskano je i drugo izdanje Lochmerove »Gramatike« g. 1900. Lochmer je sada profesor u Kraljevskoj realnoj gimnaziji u Zagrebu i učitelj engleskog jezika na Kraljevskom sveučilištu. U predgovoru autor kaže: »U školi sam iskusio da se daje knjiga dobro rabiti, a od samouka sam primio od svih strana i zahvala i pohvala. Nada sve su me počastile i obradovale riječi priznanja gosp. W. R. Morfilla profesora slavenskih jezika u Sveučilištu oxfordskom na kojima se od srca zahvaljujem.« (Predgovor II izdanju 1900; vidi Filipović 1972. str. 259).

Recenziju na ovo izdanje »Gramatike« napisao je ondašnji poznati stručnjak za engleski jezik i književnost Vladoje Dukac (vidi Filipović 1972 str. 266 i dalje; 284, 295). Ton recenzenta je prijateljski i ohrabrujući, ali svejedno iznosi sve slabosti koje se, po njegovu nahođenju, nalaze u priručniku, a odnose se na fonetiku, gramatiku, sadržaj rečenica za vježbu, engleski i hrvatski jezik kojim se pisac služi, te rječnik koji je knjizi pridodat.

Od znatnijih gramatičkih primjedbi spomenut ćemo dvije koje se tiču sintakse. Dukac drži da je autor morao razložiti pogodbene rečenice na realne, potencijalne i irealne, pa onda razvrstati primjere u vježbama. Dukac ovdje ima pravo, jer iako je (prvom i drugom) kondicionalu posvećeno dosta prostora (str. 75—79), njegove sintaktičko-semantičke veze s oblikom glagola u zavisnoj rečenici nisu adekvatno ni sustavno prikazane. Lochmer daje isključivo primjere i samouk je prisiljen da induktivno stvori sliku sustava pogodbenih rečenica, a to je težak zadatak koji se može učeniku olakšati.

Dok u spomenutom primjeru svoje kritike Dukac pledira za sintaktičko-semantički pristup, u drugom je primjeru neosnovano kritičan prema nekim sintaktičkim inovacijama koje uvodi Lochmer. Tako se protivi uvođenju termina subjektivne, objektivne (danas subjektske i objektske), pridjevne ili atributivne rečenice prema danas uhodanoj analogiji ovakvih zavisnih rečenica s dijelovima proste rečenice. Istina, ovakvu podjelu Dukac odbacuje zbog pedagoških, a ne zbog gramatičko-teoretskih razloga tvrdeći da se iza tih imena kriju naše relativne i konsekutivne rečenice te da će uvođenje nove nomenklature (kako on to naziva iako se ovdje radi o drugačijem viđenju strukture rečenice) smetati učenicima priviknutim na uhodano nazivlje u gramatikama.

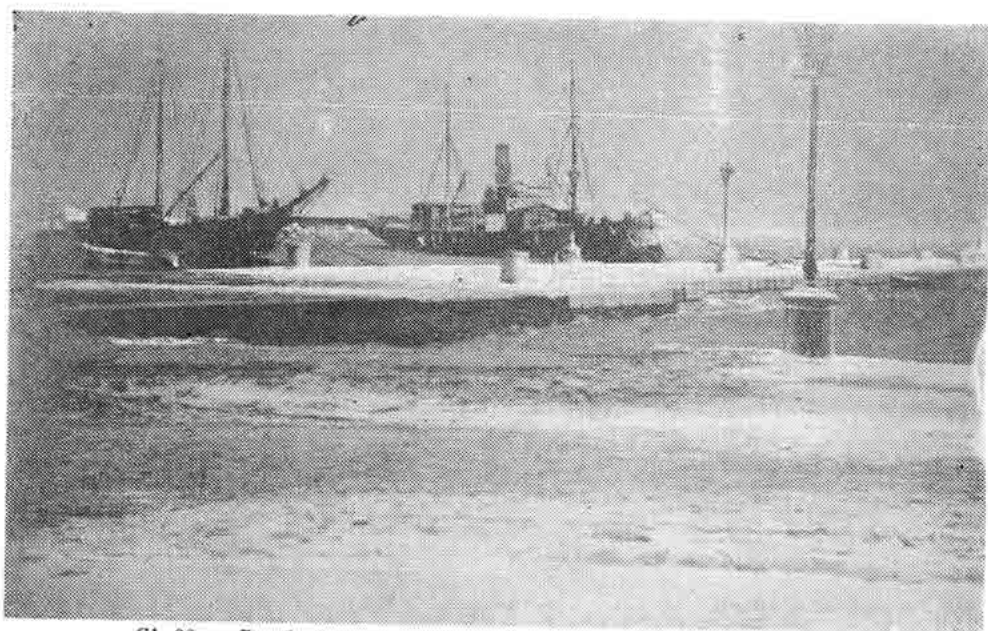
Dukatu je bilo jasno da ova gramatika hrvatskom učeniku i čitaocu osim podataka o jezičnoj strukturi donosi i neku sliku engleskog društva, dakako u vježbama za prijevod s engleskog ili na engleski. Tako Dukac ispravljajući Lochmera koji je nešto potcijenio vrijednost engleske novčane jedinice **sixpence** prema austrougarskoj moneti. Dotaknuti su i problemi ćudoređa i jezika kad Dukac primjećuje da na str. 199 »kod glagola *geld* nije trebalo naštampati ono drugo značenje (uškopiti)« (str. 655) Čini se da je Dukac glagol osjetio kao vulgaran i držao je prvu natuknicu **ujaloviti** dobrom i standardnom. Neki socijalni stavovi koji proistječu iz primjera za prijevod naišli su na Dukatovo negodovanje. Iako smo na početku spomenuli da Lochmer pripisuje svoje primjere drugim izvorima, odabir je ipak njegov, pa snosi i odgovornost za primjere kao što su: **She who born a beauty is half-married** (Lijepa žena napola je udata). Iz primjera uopće zrači moral srednje klase toga ili čak i malo ranijeg doba, npr. kad se gospodar ljuti što mu sluga opet nije ulašio cipele, a gospodarica zbog toga jer je sluškinja opet razbila šalicu. Dukac se na koncu osvrće i na hrvatski jezik Lochmerov u kojem nalazi provincijalizama i idiosinkratskih crta. Za objašnjenje ovakvih elemenata i even-

tualnih neslaganja osjećaja za materinski jezik kod Duakta i Lochmera treba uzeti u obzir rascjepkanost kulturnog života onog doba i veći utjecaj regionalnih dijalekata na pisani jezik nego što je to slučaj kasnije.

Vrijednost Lochmerove »Gramatike« i Lochmera kao gramatičara valja promotriti u okviru njegove sredine i njegova vremena, jer bismo drukčije prema njemu mogli biti nepravedni. U tom ga okviru vidimo kao oduševljenog učitelja engleskog jezika, koji voli svoj posao, koji shvaća važnost engleskog jezika za nas i koji uviđa važnost udžbenika za širenje tog jezika. Kad se odlučuje da udžbenik napiše, oslanja se na dobre strane pedagoga svog vremena, što otvoreno stavlja čitaocu do znanja, ali unosi i plodove svog nastavnčkog iskustva koji nam se danas čine kao originalni dijelovi udžbenika. Zbog svega toga možemo tvrditi da Lochmer predstavlja važnu pionirsku ličnost u našoj jezičnoj pedagogiji i u razvoju hrvatske anglistike.

BIBLIOGRAFIJA

- Filipović, Rudolf*: Englesko-hrvatske književne veze; Liber, Zagreb, 1972.
Dukat, Vladoje: »Gramatika engleskog jezika (2. izdanje)«, prikaz, Nastavni vjesnik, knj. IX/1901. str. 651—660.
James, Carl: »Some crucial problems in the theory of contrastive linguistics«, The Yugoslav Serbo-Croatian English Contrastive Project, Studies 5, 1972 str. 46—56.
Richards, Jack: »A non-contrastive approach to error analysis«, ELT, Vol. XXV, No 3, str. 204—219, 1971.
Tomčić, Petar: »Gramatika engleskog jezika za škole i samouke«, prikaz, Vienac, XXI/1889, 45, 717—719; 46, 734—735; 47, 746—750.
... »Gramatika engleskog jezika«, osvrt; Narodne novine LV/1889, 189.

Sl. 89 — Brodovi u senjskoj luci okovani ledom, siječanj 1917.

Sl. 90 — Pogled na luku i brodove, Senj 1920.